

ІСТОРІЯ

УДК 94(477)«19/20»

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/51-1>**Павло АРТИМИШИН,**

orcid.org/0000-0002-7501-797X

кандидат історичних наук,

науковий співробітник відділу нової історії України

Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича Національної академії наук України

старший науковий співробітник

Інституту релігієзнавства – філії Львівського музею історії релігії

(Львів, Україна) p.artymyshyn@gmail.com

Василь ІЛЬНИЦЬКИЙ,

orcid.org/0000-0002-4969-052X

доктор історичних наук, професор,

завідувач кафедри історії України

Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

(Дрогобич, Львівська область, Україна) vilnickiy@gmail.com

УКРАЇНСЬКІ РЕВОЛЮЦІЇ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.: ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ

У дослідженні розглядаються безпосередні приводи, причини, наслідки та вплив на формування демократичної української держави трьох революцій: Революції на граніті (2–17 жовтня 1990 р.), Помаранчевої революції (22 листопада – 26 грудня 2004 р.), Революції Гідності (21 листопада 2013 р. – 22 лютого 2014 р.). Детально проаналізовано основні рушійні сили усіх революцій. Водночас наголошено на такому важливому аспекті як формування із учасників Революції на граніті частини новітньої української політичної еліти (Маркіян Івацішин, Олесь Доній, Олег Тягнибок, В'ячеслав Кириленко та ін.). Доведено, що Революція на граніті, Помаранчева революція та Революція Гідності чітко відстоювали демократичні принципи та європейський вектор розвитку України. При цьому остання сприяла остаточному відходу офіційного Києва з-під політичного та економічного впливу Російської Федерації. Відзначено, що також завдяки перемозі Революції Гідності у військово-політичній сфері було скасовано позаблоковий статус України, що означувало вихід України з буферної зони між Західним світом і Росією, та розпочато масштабну реформу Збройних сил України згідно із стандартами НАТО. У культурній же сфері події листопада 2013 – лютого 2014 рр. посприяли встановленню обмежень на концертну діяльність в Україні для акторів, які публічно підтримали агресивну політику Путіна, та заборони трансляції частини російської теле-, та кінопродукції, яка пропагує або прославляє російські силові структури та імперську політику. Однак наголошено, що частка російської та російськомовної телепродукції в українському медійному просторі станом на лютий 2022 р. все ще залишалася непропорційно високою. Водночас імперські амбіції керівництва Російської Федерації та намагання повернути Україну до сфери свого впливу призвели у 2014 р. до нової російсько-української війни, яка 24 лютого 2022 р. переросла у повномасштабний вимір.

Ключові слова: Революція на граніті, Помаранчева революція, Революція Гідності, причини, наслідки, Україна.

Pavlo ARTYMYSHYN,

orcid.org/0000-0002-7501-797X

Candidate of Historical Sciences, Researcher

Ivan Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine,

Senior Researcher

Institute of Religious Studies – a Branch of the Lviv Museum of the History of Religion

(Lviv, Ukraine) p.artymyshyn@gmail.com

Vasyl ILNYTSKYI,

orcid.org/0000-0002-4969-052X

Doctor of Historical Sciences, Professor,

Head of the Department of History of Ukraine

Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University

(Drohobych, Lviv region, Ukraine) vilnickiy@gmail.com

UKRAINIAN REVOLUTIONS OF THE LATE 20th – EARLY 21st CENTURY: CAUSES AND CONSEQUENCES

The study examines the immediate causes, consequences and impact on the formation of a democratic Ukrainian state of three revolutions: the Revolution on Granite (October 2–17, 1990), the Orange Revolution (November 22–December 26, 2004),

the Revolution of Dignity (November 21, 2013 – February 22, 2014). The main driving forces of all these revolutions are analyzed in detail. At the same time, such an important aspect is emphasized as the formation of a part of the newest Ukrainian political elite from the participants of the Revolution on Granite (Markiyon Ivashchynshyn, Oles Doniy, Oleg Tiahnybok, Viacheslav Kyrylenko, etc.). It is proved that the Revolution on Granite, the Orange Revolution and the Revolution of Dignity clearly defended the democratic principles and the European vector of Ukraine's development. At the same time, the latter contributed to the final departure of official Kyiv from the political and economic influence of the Russian Federation. It is noted that the victory of the Revolution of Dignity in the military-political sphere also abolished Ukraine's non-aligned status, which marked Ukraine's exit from the buffer zone between the Western world and Russia, and launched a major reform of Ukraine's Armed Forces in line with NATO standards. In the cultural sphere, the events of November 2013 – February 2014 helped to impose restrictions on concert activities in Ukraine for actors who publicly supported Putin's aggressive policies, and a ban on broadcasting part of Russian television and film producing or glorifying Russian security forces and the imperial politics. However, it is stated that the share of Russian and Russian-language television production in the Ukrainian media space as of February 2022 still remained disproportionately high. At the same time, the imperial ambitions of the leadership of the Russian Federation and efforts to return Ukraine to its sphere of influence led in 2014 to a new Russian-Ukrainian war, which on February 24, 2022 grew into a full-scale dimension.

Key words: the Revolution on Granite, the Orange Revolution, the Revolution of Dignity, causes, consequences, Ukraine.

Постановка проблеми. Цьогоріч минає 31 рік з часу відродження незалежної України. Протягом цього часу чинником, який послідовно відстоював курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію України було українське громадянське суспільство, яке не формувалося в Україні в кабінетах всіляких «експертів», «аналітиків» чи «політтехнологів», а на вулицях українських революцій, яких в українській історії останніх десятиліть було три: Революція на граніті (2–17 жовтня 1990 р.), Помаранчева революція (22 листопада – 26 грудня 2004 р.), Революція Гідності (21 листопада 2013 р. – 22 лютого 2014 р.). Вони стали справжньою «кузнею кадрів» для українських творців змін, які, врешті, склали частину новітньої української політичної еліти, навіть тоді, коли, почасти, спочатку самі були налаштовані до неї опозиційно.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти досліджуваної у статті тематики вже знайшли своє відображення в історіографії. Процеси релігійного відродження в Україні у 1970-х – 1980-х рр., які стали культурними передумовами Революції на граніті, аналізував В. Войналович (Войналович, 2017). Розвиток студентського руху в Україні на тлі діяльності парламентської опозиції в процесах суверенізації Української РСР, в тому числі в контексті формування у Верховній Раді тоді ще радянської України Народної ради, розглядав І. Підкова (Підкова, 2014). Співіснування ринкових, планових та адміністративних механізмів господарювання в економічній системі СРСР як одна із причин активізації тамтешніх відцентрових процесів відзначали З. Попович (Попович, 2019) та М. Гарісон і Б. План Кім (Harrison, Plan Kim, 2001). Вплив російського чинника на український політикум в часі Помаранчевої революції вивчав П. Артимишин (Артимишин, 2016–2017). Перебіг революційних подій листопада–грудня 2004 р. в Україні, їх об'єктивні

передумови, рушійні сили, історичні, соціальні та психологічні витоки та подальший процес формування нової української влади досліджував А. Гальчинський (Гальчинський, 2005). Ключові передумови, перебіг та результати Помаранчевої революції також лягли в основи наукових розвідок Т. Костюк (Костюк, 2011), С. Кульчицького (Кульчицький, 2005) та Б. Панасюка (Панасюк, 2006). Врешті Помаранчеву революцію на тлі загального перебігу української історії висвітлено К. Боекхом і Е. Фьолкелем (Boeckh, Völkl, 2007) та А. Крушельницьким (Krushelnitsky, 2006). Передумови, перебіг та правові і суспільні наслідки Революції Гідності реконструював О. Задорожній (Задорожній, 2014). Однак комплексної роботи, присвяченої українським революціям кінця ХХ – початку ХХІ століття як чинників демократизації української держави та мобілізації лідерів суспільної думки та творців змін в Україні у пострадянську добу поки немає. Дана стаття покликана дещо заповнити цю історіографічну «прогалину».

Мета статті – проаналізувати вплив українських революцій кінця ХХ – початку ХХІ ст. на розвиток нової демократичної держави.

Виклад основного матеріалу. 1. Революція на граніті. У 1985 р. СРСР очолив Михайло Горбачов, практично одразу розпочавши реалізацію політики «Перебудови». Остання передбачала втілення таких аспектів: у внутрішньополітичній сфері – політики гласності та демократизації суспільного життя; в економіці – введення елементів ринкових відносин; у зовнішній політиці – відмову від надмірної критики так званого капіталістичного ладу, значну інтенсифікацію та поліпшення відносин зі США і демократичними країнами Західної Європи; в загальному контексті – визнання пріоритету загальнолюдських цінностей і глобальних світових проблем (Плохій, 2019: с. 49–70).

Відтак, комуністична верхівка відтепер більш лояльно і терпимо ставилася до своїх ідеологічних

супротивників, тому колишні дисиденти та національно свідомі молодь активізувалися і змогли відкрито проводити свою діяльність.

В Україні в другій половині 1980-х рр. на цій хвилі виникли організації національно-демократичного спрямування, найпопулярнішими були такі, як Народний рух України, Українська Гельсінська спілка, Українська студентська спілка, Студентське братство, Спілка Незалежної Української Молоді (СНУМ, зараз просто СУМ) та інші (Сич, 2019: с. 167).

Водночас в Україні, як загалом в СРСР, наприкінці 1980-х рр. накопичилися суттєві економічні проблеми, яким не могла зарадити лише політика гласності – давала збій планова економіка, орієнтована переважно на військово-промисловий комплекс. Через це виник дефіцит елементарних побутових речей, а також продуктів харчування (Попович, 2019; Harrison, Plan Kim, 2001: рр. 4–20).

Негативні наслідки планової економіки породжували негативні настрої у суспільстві та критичне ставлення громадян до чинної влади. Панівна роль компартії, підпорядкування їй усіх сфер життя не відповідали потребам переважної більшості населення і були неспроможні змінити наявну соціально-економічну ситуацію, щоб задовольнити почасти й елементарні споживчі потреби людей. У значній кількості людей, зокрема у молоді, не було можливостей повноцінно себе реалізовувати при тогочасній системі державної влади. Крім того, розпочиналося національно-культурне відродження у радянських республіках, у тому числі й Українській (Войналович, 2017: с. 72–103). В такій ситуації виникла необхідність рішучих дій зі сторони суспільства.

Тим часом у березні 1990 р. відбулися вибори до Верховної Ради УРСР. За їхніми результатами більшість голосів здобули комуністи, які сформували у парламенті більшість під назвою «За суверенну радянську Україну» (неформально об'єднання за кількість першочергових членів отримало назву «група 239»), яку очолив Олександр Мороз. Останній упродовж 1960–1980-х рр. пройшов шлях від випускника Української сільськогосподарської академії у Києві (нині – Національний університет біоресурсів і природокористування України) та Вищої партійної школи при ЦК Компартії України до завідувача аграрного відділу обкому КПУ, і саме з цієї посади балотувався у народні депутати УРСР (Удод, 2010: с. 72–73).

Народні депутати, які опонували комуністичній більшості та виступили за демократизацію

суспільно-політичної ситуації в УРСР в руслі активізації національно-державницьких процесів в республіці, створили Народну Раду, яка станом на жовтень 1990 р. нараховувала 125 народних депутатів, очолюваних українським академіком, фізиком-теоретиком, доктором фізико-математичних наук, професором Ігорем Юхновським (Підкова, 2014: с. 107–114).

Національно свідомі молодь уважала, що третина голосів демократів у Верховній Раді УРСР не стала перемогою, адже для прийняття рішень потрібна була більшість голосів. Ця теза, висловлена Олесем Донієм – тоді студентом історичного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка та голови Київської організації Української студентської спілки (УСС), на конференції Народного руху України, спричинила спротив у залі. Тому студенти вирішили самостійно активізувати дії, зорієнтовані на протестний рух проти радянської системи, запланувавши відповідні акції на жовтень 1990 р. (Петренко, 2010).

Ідея проведення пікетів, основою яких мало стати студентське голодування, виникла влітку 1990 р. на святкуванні п'ятсотріччя Запорізької Січі в середовищі київської УСС, яку підхопило Студентське братство Львівщини. Форму протесту «запозичили» в болгарських студентів, які в червні 1990 р. оголошували антиурядові голодування, вимагаючи змін (Як починалася студентська «Револьюція на граніті», 2019).

Ще перед початком акції протесту прийняли рішення про вибір співголів, якими стали вже згадуваний Олесь Доній, голова Студентського братства Львова Маркіян Іващишин та очільник Дніпродзержинської УСС Олег Барков. Втім, де-факто, реально лідерами були М. Іващишин та О. Доній.

Крім цього, до координаторів акції, окрім її керівників, долучилися також голова Студентського братства Львівського медінституту (нині – Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького) Олег Тягнибок та студент філософського факультету Київського університету ім. Т. Г. Шевченка і Голова секретаріату УСС В'ячеслав Кириленко.

Спочатку акції протесту планували розпочати 1 жовтня. Однак цього дня опозиційні парламентські сили проводили всеукраїнський страйк, а тому, аби студентський пікет не «розчинився» на тлі цієї хвилі, вирішили розпочинати його наступного дня. Загалом варто відзначити, що підготовка до акції відбувалася в умовах суворой конспірації. Львів'яни, які на 2 жовтня їхали до Києва, збиралися невеликими групами, одноразово брали не

більше п'яти квитків, щоб не викликати підозри. У кожного був чіткий план, яким маршрутом добиратися від вокзалу до центру столиці (Салюк, 2015).

У результаті 2 жовтня 1990 р. в Києві, на Майдані, який тоді мав назву Площа Жовтневої революції, з'явилися намети. Група студентів, переважно з київських та львівських закладів вищої освіти, оголосили голодування і висунули політичні вимоги:

- дострокове припинення повноваження Верховної Ради України та призначення нових виборів на багатопартійній основі восени 1991 р. (пропозиція київського УСС);

- відставка голови Ради Міністрів УРСР Віталія Масола (пропозиція львівського Студентського братства; Маркіян Іващишин уважав таку вимогу важливою, адже завершення акції мало бути ознаменоване якоюсь вагомою жертвою з боку органів влади, оскільки решту вимог неможливо було виконати одразу, була потрібна демонстрація капітуляції);

- прийняття закону про націоналізацію майна КПУ та Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України, комсомолу (ЛКСМУ) (пропозиція київського УСС);

- недопущення підписання нового Союзного договору (пропозиція київського УСС);

- повернення до України солдатів, які проходять строкову службу за межами держави, і забезпечення проходження служби на території республіки юнакам подальших призовів (пропозиція львівського Студентського братства) (Петренко, 2010; Революція на граніті..., 2015).

За кілька днів наметове містечко розрослося до кількох сотень постійних мешканців та кількох тисяч тих, хто щодня збиралися на Майдані. До протестувальників приєдналися студенти з інших закладів вищої освіти, молодь підтримали кияни. Так починалася перша в новітній історії України широкомасштабна акція спротиву, яка отримала назву «Революція на граніті» (Студентська революція..., 1995: с. 3–18).

Спочатку акція планувалася під стінами Верховної Ради УРСР, але там протестувальників зустріли посилені загони міліції. Тому інша частина пікетувальників, які перебували на площі Жовтневої революції перед монументом Володимиру Леніну, вирішили зайняти позиції й розгорнути наметове містечко на цьому місці, де розганяти силою молодь міліціанти вже не наважилися.

Загалом, хоч голодування в центрі Києва тривало лише 16 днів, Революція на граніті змінила обличчя тодішньої, багато в чому ще радянської України, адже у жовтні 1990 р. центр столиці

УРСР на два тижні став епіцентром політичних мітингів та дискусій – для радянської реальності явище не дуже поширене. Студентів відвідували політики і вчорашні дисиденти, частими гостями табору стали барди – лауреати першого фестивалю «Червона рута» Едуард Драч, Марія Бурмака. Голодувальників підтримали й народна артистка України Ніла Крюкова та українська письменниця, поетеса-шістдесятниця Ліна Костенко. Кілька народних депутатів на підтримку студентів також оголосили голодування просто в сесійній залі. А український письменник Олесь Гончар після того, як комуністична частина Верховної Ради УРСР відмовилася підтримати студентів, демонстративно відмовився від свого партійного квитка і вийшов зі складу Політбюро ЦК КПУ («Революція на граніті»..., 2020).

Переломним стало 15 жовтня, коли в Києві оголосили загальний студентський страйк, і протестувальники почали займати приміщення закладів вищої освіти, а на площі Жовтневої революції зібралось близько ста тисяч мітингувальників. Того ж дня студентам вдалося послабити міліцейський кордон біля Верховної Ради УРСР та організувати на площі перед нею ще одне наметове містечко (Семків, 2010).

До зали парламенту запросили лідерів акцій протесту. Позицію студентів з трибуни парламенту озвучив Олесь Доній. Після численних дискусій 17 жовтня Верховна Рада УРСР 314 голосами «за» (лише 38 були «проти») прийняла рішення частково задовольнити вимоги студентів. Віталія Масола відправили у відставку, інші вимоги пообіцяли виконати по згоді (Постанова Верховної Ради Української РСР «Про розгляд вимог студентів, які проводять голодування в м. Києві з 2 жовтня 1990 року», 1990). На жаль, головне питання – про розпуск Верховної Ради УРСР – так і не було втілене в життя. Хоча навіть Леонід Кравчук, тодішній голова українського радянського парламенту, пізніше зізнався, що, якби 1991 р. провели нові вибори до Ради, суспільно-політичні процеси в Україні могла би значно швидше піти за європейським, а не пострадянським зразком (Як починалася студентська «Революція на граніті»?., 2019, 2 жовтня).

Загалом, студентське голодування в Києві з політичними вимогами стало шоком не лише для України, а й для всього тодішнього СРСР. Так, беручи інтерв'ю в українських студентів-протестувальників кореспондент чи не найпопулярнішої інформаційної програми в СРСР часів Перебудови «Взгляд» («Погляд») Олександр Політковський, був щиро здивований: «Ну, щоб хлопці служили

тільки в Україні, – це зрозуміла вимога, націоналізація майна КПУ та ЛКСМУ – теж начебто приймається, але чому вони прагнуть виходу зі Союзу?» (Як починалася студентська "Революція на граніті"?, 2019, 3 жовтня).

Однак для самих учасників голодування це була не юнацька романтика чи якийсь екстремізм, а свідомо громадянська позиція.

«Їхали з очікуванням, що через два-три дні нас розженуть. Тому в першій групі, що прибула до Києва, дівчат не було. Ми усвідомлювали, що, коли програємо й повернемося, все одно відрахують з університету. А в тюрму сісти? Це навіть романтично», – згадував Маркіян Іващишин («Першою ознакою приходу змін ...», 2010).

Водночас протестувальники продемонстрували високий рівень самоорганізації та здатність чітко налагодити роботу із харчування та медичного забезпечення та загалом гуманітарної допомоги всередині наметового містечка.

Радіожурналістка Ярина Скуратівська, яка у жовтні 1990 р. була першокурсницею, пригадувала: «Ті, хто голодував, мав білі пов'язки, а ми носили чорні. Моє завдання, серед іншого, полягало у дегустації води, яку приносили небайдужі до табору, бо ми боялися отруєння. Тож робота для нас була відповідальна: випити трохи принесеної води і почекаати. Нехай краще на мені. Згодом налагодили постачання гарячої води з кав'ярень поблизу. Також в мої обов'язки входило спостереження за своїм ярусом голодуючих, спілкування, аналіз самопочуття і настрою. За тими, хто активно включився в акцію, пильно дивились не лише ми. Принаймні, завжди біля табору чергувала швидка допомога» (Революція на граніті....).

Тоді ж на Площі Жовтневої революції вперше з часів Української революції 1917–1921 рр. священники власне українських церков – УГКЦ та УАПЦ – щодня правили молебні у саморобних капличках (Як починалася студентська..., 2019).

Відтак, студентське голодування було першою та однією з найуспішніших політичних акцій, з якої почалася нова сторінка в історії України. Ще одна спроба повторити успіх була зроблена рівно через два роки – у жовтні 1992 р. тоді вже на Майдані Незалежності студенти знову організували наметове містечко й оголосили голодування, вимагаючи відставки уряду та реформ. Акція і в цьому випадку завершилася лише частковим успіхом: відставкою тодішнього прем'єра Вітольда Фокіна, що був призначений на місце Віталія Масола, та в результаті так і нереалізованими обіцянками кардинальних змін від Леоніда Кучми, який став новим прем'єр-міністром.

Утім, повертаючись до Революції на граніті, варто наголосити, що саме вона стала першим поштовхом до перейменування Площі Жовтневої революції на Майдан Незалежності, що офіційно було закріплене вже на тлі відродження Української державної суверенності та самостійної в Рішенні виконавчого комітету Київської міської Ради народних депутатів від 26 серпня 1991 р. № 524 (Рішення Виконавчого комітету Київської міської Ради народних депутатів...., 1991).

Та й для більшості лідерів Революції на граніті остання стала хорошим «плацдармом» для побудови успішної політичної та громадської кар'єри. Так, Олесь Доній у 1994 р., як член Центрального проводу Народного Руху України, став депутатом Київської міськради, а в її складі – заступником голови Комісії з гуманітарних питань; у 1990–2000-х рр. встиг пройти шлях від голови Київської міської організації партії «Реформи і порядок» до члена правління Міжнародного фонду «Відродження», голови ради директорів Міжнародного благодійного фонду «Смолоскип», члена президії (голови молодіжної комісії) Національної ради Конгресу української інтелігенції та шеф-редактора літературно-мистецького часопису «Молода Україна». Водночас у 2007–2014 рр. О. Доній був народним депутатом України 6-го (2007–2012) та 7-го (2012–2014) скликань. Паралельно із роботою у Верховній Раді України продовжував громадську діяльність: у рамках мистецького об'єднання «Остання Барикада», Центру досліджень політичних цінностей, Всеукраїнського комітету захисту української мови. І це вже не кажучи, що О. Доній реалізував себе і як телеведучий низки політичних та музичних програм, автор декількох книг і музичних альбомів (Доній Олександр Сергійович...).

Маркіян Іващишин ще з 1989 р. був депутатом Львівської обласної ради I-го демократичного скликання. На початку 1990-х рр. він також став головою правління Фонду «Молода Україна», робив спробу організації право-консервативної партії «Третя Республіка», виступив організатором Союзу українського студентства та львівської газети «Post-Поступ». У 1993 р., коли закінчилися його депутатські повноваження у Львівській обласній раді, він покинув й пост голови Студентського братства Львова. Цього ж року разом з іншими членами Студентського братства Львова Ярославом Руцишиним, Андрієм Рожнятовським, Адріаном Кліщем та відомими львівськими митцями Сергієм Проскурнею і Владком Кауфманом став співзасновником Мистецького Об'єднання «Дзига». Згодом він став творцем та

власником львівських клубів і кав'ярень «Лялька», «Вавілон-20», «За кулісами», «Під Клепсидрою».

На парламентських виборах 1994 р. як співзасновник громадського руху «Нова хвиля», підтримував обрання до Верховної Ради України Михайла Косіва, Ігоря Юхновського, Тараса Стецьківа, Ігоря Гриніва та Ігоря Коліушка. На зламі 1990–2000-х рр. став членом партії «Реформи і порядок» в рамках якої разом із Олесем Донієм та Володимиром Чемерисом став співорганізатором акцій «Україна без Кучми», «За правду!».

Крім того, М. Іващишин досягнув успіхів у царині медіа: на початку 2000-х рр. був продюсером радіостанції «Ініціатива Niko FM», співтворцем (разом із Я. Руцишиним) «Львівської газети». Обидва продукти мали на меті перетворитися на потужну інформаційну протизагу ЗМІ, контрольованими СДПУ (о), яка в цей час перебувала під впливом середовища Віктора Медведчука. На ґрунті діяльності «Львівської газети» у 2003 р., проти М. Іващишина та Я. Руцишина, з подачі тодішнього керівника Львівської податкової адміністрації Сергія Медведчука, відкрили кримінальну справу за статтею 212, ч. 3 ККУ – «ухилення від сплати податків». 30 грудня 2003 р. Маркіян Іващишин був затриманий податковою міліцією, але після втручання народних депутатів України його відпустили, нічого не інкримінувавши. Врешті у 2004 р. долучився до створення громадської ініціативи «Пора», а в часі кампанії перед виборами президента України восени цього ж року став довіреною особою кандидата Віктора Ющенка. 21 травня 2019 р. М. Іващишин передчасно помер (у Львові поховали одного з провідників «Революції на граніті», 2019).

Врешті, співкоординаторам Революції на граніті Олегові Тягнибоку і В'ячеславові Кириленку вдалося стати відомими українськими політиками: перший, пройшовши шлях від рядового члена Соціал-національної партії України (з 2004 р. – Всеукраїнське об'єднання «Свобода»), в результаті очолив цю політсилу, а також був народним депутатом України III, IV та VII скликань (1998–2006, 2012–2014) та кандидатом на посаду Президента України на виборах 2010 і 2014 рр. (Біографія Олега Тягнибока); другий упродовж 1990-х рр. очолював Всеукраїнську молодіжну громадську організацію «Молодий Рух», був членом президії Центрального проводу Народного Руху України, а починаючи із 1998 р., – народним депутатом України III–VIII скликань, а з 2 грудня 2014 до 29 серпня 2019 р. – віце-прем'єр-міністром України з гуманітарних питань (Кириленко В'ячеслав Анатолійович).

Однак головний здобуток Революції на граніті все ж полягав не у створенні сприятливих умов для «гартування» окремих її лідерів до майбутньої публічної діяльності. Її ключовий сенс – закладення стрижневого каменю для становлення українського громадянського суспільства – тієї «візитки» соціуму в Україні, який, якщо у 1990-му р. лише почав окреслюватися, до середини 2000-х рр. вже сповна себе проявляв, і, як продемонстрували подальші події, дієво впливав на спрямування та перебіг політичного розвитку Української держави.

2. Помаранчева революція. «Помаранчева революція» – збірна назва акцій протесту українських громадян, що були викликані як масовими фальсифікаціями президентських виборів 2004 р. на користь провладного кандидата, тодішнього прем'єр-міністра України Віктора Януковича, так і перманентними кризами в політичному й соціально-економічному розвитку, що накопичилися після набуття Україною незалежності. Ці події отримали назву за кольором, який використовували під час передвиборчої агітації, а згодом – і під час революційних подій прибічники кандидата в президенти Віктора Ющенка й опозиційної партії «Наша Україна» (Кульчицький, 2009: с. 9).

Перший тур президентської виборчої кампанії 2004 р., що відбувся 31 жовтня не приніс жодної сенсації – як і прогнозувалося, із приблизно однаковою кількістю голосів у другий тур вийшли опозиційний лідер В. Ющенко (у першому турі набрав 39,87 %) та В. Янукович (39,32 %), натомість, їхні найближчі переслідувачі набрали значно менше – лідер соціалістів О. Мороз – лише 5,81 %, а комуніст П. Симоненко – 4,97 %, а результати інших 20 кандидатів взагалі перебували у межах статистичної похибки (Результат виборів першого туру, 2004).

У західних і центральних областях перевага була на стороні Віктора Ющенка, у південних і східних, відповідно, Віктора Януковича. Перед другим туром Ющенко очолив коаліцію, до якої ввійшли кандидати з першого туру – Юлія Тимошенко, Олександр Мороз та Анатолій Кінах (Партія промисловців і підприємців України). Інформаційну підтримку в умовах, коли українські центральні канали перебували під адміністративним тиском, і, як мінімум, були нейтральними, а як максимум – підтримували Віктора Януковича, помаранчевому табору надавав Петро Порошенко. Янукович же зробив ставку на максимальну явку свого потенційного електорату у східних областях і не без застосування адмінресурсу (Гальчинський, 2005: с. 62–63; Грицик, 2004; Пукіш-Юнко, 2004).

Другий тур виборів відбувся 21 листопада 2004 р. Дані Національного екзит-полу'2004, проведеного при координації проекту фондом «Демократичні ініціативи», засвідчили, що В. Ющенко отримав 54 % усіх опитаних, а В. Янукович – лише 43 %, при цьому, що похибка дослідження не перевищувала 2 % (Панасюк, 2006: с. 33; Результати Національного екзит-полу'2004..., 2004). Тим не менше, офіційні результати другого туру голосування, оголошені ЦВК ввечері 24 листопада, суттєво відрізнялися від вищезгаданих екзит-полівських: В. Януковича оголосили переможцем із набраними 49,46 % виборців, тоді, як В. Ющенко офіційно набрав 46,61 %. Це значно обурило українську громадськість.

Ще 21 листопада прибічники партії «Наша Україна» почали встановлювати на Майдані Незалежності в Києві наметове містечко. Кількість мітингувальників у той день становила близько 30 тисяч, а вже на наступний сягнула 100 тисяч осіб (Або...або, 2004; Костюк, 2011: с. 6; Воеckh K., Völkl E., 2007: pp. 242–243). 23 листопада на Хрещатику було встановлено 400 наметів. Завдяки супутниковій трансляції з Майдану Незалежності про події в Україні дізнався світ. Іноземних журналістів дивували масштаби народного виступу, який був викликаний не стільки результатами виборів, кільки незадоволенням громадян своїм становищем та укладом суспільного життя, який панував більше десятиліття (Артимишин, 2016–2017: с. 182–183).

Під час пленарного засідання 23 листопада 2004 р. В. Ющенко, з ініціативи старійшини парламенту І. Юхновського на Острозькій Біблії прийняв присягу на вірність народу України. І хоч із юридичної точки зору істинність такої інаугурації була сумнівною, вона легітимізувала його образ «народного президента» серед прихильників (Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 23 листопада 2004 р.). Якщо ж врахувати, що для прихильників В. Януковича головним аргументом для того, щоб уже вважати свого кандидата новим українським президентом були офіційні результати другого туру виборів, у той же час, коли чинним законним президентом до часу офіційної інаугурації наступника залишався Л. Кучма, у розпорядженні якого надалі залишались різні інструменти виходу із кризи, аж до введення надзвичайного стану, то стає зрозумілим, наскільки напруженою в Україні стала ситуація наприкінці листопада.

Тим часом 24 листопада Центральна виборча комісія затвердила офіційний протокол другого туру виборів. Голова українського парламенту

Володимир Литвин оголосив, що жоден державний орган не має повноважень скасовувати результати виборів. Леонід Кучма, зі свого боку, закликав не застосовувати до протестувальників силу і невідкладно розпочати пошук виходу з «глухого кута».

Загалом мирну атмосферу на протестуючому Майдані порушували інформаційні викиди про можливий силовий розгін Майдану, прибуття на базу бригади Внутрішніх військ «Барс» в Ірпені і на територію Адміністрації Президента України і бійців російського спецназу «Вігязь» з метою «наведення порядку» в Україні, або і викрадення активістів на Майдані та вивезення їх до Росії. Однак такі повідомлення керівництвом МВС та міська влада Києва спростовували. Врешті, 27 листопада на позачерговому засіданні Верховної ради депутати висловили недовіру Центральній виборчій комісії. В цей час прибічники Януковича у східних і південних областях намагалися розгойдати сепаратистські настрої, що загрожувало цілісності країни (Артимишин, 2016–2017: с. 186).

Наприклад, 28 листопада 2004 р. на противагу Помаранчевій революції у Сєверодонецьку на Луганщині відбувся т. зв. «Всеукраїнський з'їзд народних депутатів та депутатів місцевих рад».

У ході з'їзду було ухвалено резолюцію, що містила чотири основні пункти:

1. Ухвалено рішення щодо визнання легітимним постанови ЦВК про результати виборів, відповідно до якої перемогу здобув Віктор Янукович. Делегати постановили, що у випадку приходу до влади нелегітимного президента, Віктора Ющенка, вони залишають за собою право на захист громадян своїх регіонів у вигляді створення Південно-східної української автономної республіки (ПСУАР).

2. Було вирішено створити Міжрегіональну раду органів місцевого самоврядування українських регіонів, робочий орган якого було вирішено розмістити у Харкові.

3. Було прийняте рішення про проведення 12 грудня 2004 р. референдуму у Луганській та Донецькій областях стосовно надання цим регіонам статусу автономних республік у складі федеральної України.

4. Під час з'їзду Луганська, Донецька та Харківська обласні ради заявили про підпорядкування собі міліції та представництв інших державних структур на території своїх областей, а також відмовилися перераховувати кошти до державного бюджету (Стенограма Всеукраїнського съезда депутатів Верховної Ради АР Крым, местных советов всех уровней...).

Проведення з'їзду у Севродонецьку різко засудили як президент України Л. Кучма, так і голова Верховної Ради України В. Литвин та лідер опозиції В. Ющенко. Леонід Кучма вважав ці дії такими, що «не відповідають ані Конституції України, ані українському законодавству», а ідею створення ПСУАР – незаконною (Харьков – столиця Юго-Восточной федеративной республики ...). Цікаво, що у тій пресі, яка займала прихильну до «помаранчевих» позицію, лунали думки, що насправді президент України негласно підтримував організацію з'їзду, маючи на меті через утворення автономій зберегти свій економічний та політичний вплив (Балюк, 2004; Ісаєв, 2004).

В. Литвин назвав таку «спробу будь-якої регіональної влади України самостійно проголосити у тій чи іншій формі автономію своєї області» антиконституційною та «кримінально караним діянням» (Литвин, 2005: с. 295; «Про запобігання проявам сепаратизму в Україні, ...», 2004).

Виступаючи 28 листопада паралельно із подіями на з'їзді на сцені Майдану перед велелюдним мітингом, В. Ющенко назвав дії «закликами до сепаратизму», що «можуть поставити під загрозу територіальну цілісність України». Ініціаторами скликання з'їзду та реалізації ідеї створення «східно-південної автономії» він назвав «владу, яка повністю програла вибори», а конкретними реалізаторами – очільника Донецької ОДА А. Близнюка, голову Харківської ОДА Є. Кушнарьова та губернатора Луганщини О. Єфремова, які таким способом намагались заодно і уникнути відповідальності за фальсифікації виборів у своїх регіонах. Лідер «помаранчевих» висловив вимогу порушити кримінальні справи проти «губернаторів-сепаратистів» (Фаріон, 2004: с. 3).

Уже 30 листопада Генеральна прокуратура України порушила кримінальне провадження за фактом спроби захоплення державної влади. Карну справу порушили відповідно до ч. 1 ст. 109 (дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади) та ч. 1 ст. 110 (посягання на територіальну цілісність і недоторканність України) ККУ, а Служба безпеки України ще 29 листопада порушила карну справу за ч. 2. ст. 110 ККУ (посягання на територіальну цілісність і недоторканність України) (Литвин, 2005: с. 170–171). Пресслужба цього відомства повідомила, що причиною порушення кримінальної справи став той факт, що «деякі представники влади та інші особи у своїх публічних виступах заявили про необхідність відокремлення від України південно-східних регіонів країни» (Корчинский, 2004: с. 3; Украина: возбуждено уголовное дело ... , 2004).

Попри наявність серед частини населення Півдня та Сходу України позитивних візій стосовно можливої автономії цих регіонів, усе ж здебільшого вони були спровоковані побоюваннями щодо можливої громадянської війни, які були часто штучно сконструйованими відповідними політтехнологіями, що пізніше поширились і у мас-медіа (Васютин, Філатов, 2004: с. 4; Не «зуб за зуб», ... 2004; Krushelnysky, 2006: р. 77). Адже якщо персона В. Януковича справді мала значну підтримку серед населення південно-східних областей України, то ідея федералізації України (не в контексті вкрай необхідної децентралізації, а власне поділу територіальної унітарної держави на федеративні суб'єкти) до листопада 2004 р. фактично не існувала поза межами окремих місцевих та зарубіжних кабінетних ідеологів, що брали участь у виборчій кампанії В. Януковича (Балюк, 2004: с. 3). Зрештою, ідея створення ПСУАР зникла із публічного дискурсу 2004 р. так само несподівано, як і з'явилась.

Тим часом остаточний вердикт щодо президентських виборів 2004 р. очікувався від Верховного суду України, який, врешті, було оголошено 3 грудня: «враховуючи неможливість оприлюднення офіційних результатів другого туру виборів, провести повторне голосування 26 грудня 2014 р.» (Верховний Суд поставив крапку. ...).

Після 12 днів Помаранчевої революції напруга, нарешті, спала, політики приступили до обговорення змін у виборчому законі, зміщення центру влади від президента до парламенту й уряду, перегляду складу Центральної виборчої комісії. 8 грудня, в результаті голосування у парламенті, Україна перетворилася на парламентсько-президентську республіку. А 26 грудня, внаслідок перевиборів, новим президентом став Віктор Ющенко, який 23 січня 2005 р. офіційно склав відповідну присягу та офіційно розпочав виконувати обов'язки глави держави (Артимишин, 2016–2017: с. 196–197).

Тоді ж «помаранчева коаліція» (повна назва «Всеукраїнська громадська організація “Коаліція учасників Помаранчевої революції”»), що прийшла до влади після перемоги революції, складалася з чотирьох основних політичних осередків: блоку «Наша Україна» (за підтримки В. Ющенка), Блоку Юлії Тимошенко (на чолі з Юлією Тимошенко), Соціалістичної партії України (на чолі з Олександром Морозом) та Партії промисловців і підприємців України (на чолі з Анатолієм Кінахом). Одразу після президентських виборів Ющенко сформував уряд помаранчевої коаліції, призначивши до нього представників чотирьох

політичних груп. Проте всі чотири негайно висловили невдоволення пропорційним значенням своїх міністерських повноважень. Зусилля Президента щодо посередництва і возз'єднання коаліційного уряду були невдалими. Як наслідок, уряд Ю. Тимошенко, призначений 4 лютого 2005 р., відправився у відставку вже 8 вересня того ж року (Місюра, 2014).

До цього ще 5 вересня 2005 р. тодішній голова Секретаріату Президента України Олександр Зінченко, подавши у відставку, дав пресконференцію, під час якої звинуватив у корупції секретаря РНБО Петра Порошенка, першого помічника Олександра Третякова і лідера парламентської фракції «Наша Україна» Миколи Мартиненка. На цій же пресконференції П. Порошенко відкинув звинувачення (Зінченко про Порошенка і любих друзів 2005).

У результаті, на декілька років Україна потрапила у вир владних міжусобиць, які врешті завершилися президентством Віктора Януковича, що розпочалося 2010 р. І, як виявилось пізніше, стало передумовою до ще однієї української революції.

3. Революція Гідності. Корумпована, послідовно проросійська політика президента В. Януковича та фактично підпорядкованих йому уряду М. Азарова і Верховної Ради України у 2010–2013 рр. супроводжувалася утиском малого бізнесу, руйнуванням фінансової системи, русифікацією всіх сфер життя та узурпацією влади вузьким колом людей, наближених до тодішнього очільника України, спричинила системну політичну кризу у державі.

Безпосереднім приводом до початку масових акцій протесту в Україні стало оголошення 21 листопада 2013 р. урядом М. Азарова рішення про призупинення підготовки Угоди про асоціацію з ЄС, яку планувалося оформити на саміті «Східного партнерства» у Вільнюсі 28–29 листопада 2013 р. (10 днів, які змінили Україну ...).

Національно-патріотичні протестні акції посилилися після того, як о 4.30 30 листопада 2013 р. спецназ міністерства внутрішніх справ «Беркут» здійснив силовий розгін учасників Євромайдану в центрі Києва. Свавільля правоохоронних органів викликало чергову хвилю всенародного обурення.

1 грудня 2013 р. на вулиці Києва вийшли сотні тисяч громадян з вимогою об'єктивного розслідування та покарання винних. Багатолюдний мітинг закінчився захопленням ряду адмінбудівель, зокрема – приміщення Київської міської державної адміністрації та Будинку профспілок. Об'єднана опозиція на чолі із Олегом Тягнибоком («Всеукраїнське об'єднання “Свобода”»),

Віталієм Кличком (партія «Удар») та Арсенієм Яценюком (Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина») провела Народне віче на Майдані Незалежності, створила Штаб національного спротиву та оголосила про початок загальнонаціонального страйку з вимогою відставки Кабінету Міністрів та проведення позачергових виборів президента й уряду (Євромайдан переростає у Єврореволюцію?, 2013).

8 грудня 2013 р. на заздалегідь анонсований «марш мільйонів» на Майдані Незалежності в Києві за різними оцінками вийшли від кількадесят до кількисот тисяч людей, незадоволених правлячим режимом В. Януковича. Ключовою вимогою цього масштабного мітингу була зміна влади і «перезавантаження країни». Водночас опозиція закликала мітингувальників «розширити Майдан» і пікетувати весь урядовий квартал. Колони людей вирушили до Адміністрації Президента, Кабміну, Верховної Ради України, МВС, Генпрокуратури і розбили там намети. Однак уже наступного дня підрозділи внутрішніх військ МВС України знищили блокпости та барикади «Євромайдану» в урядовому кварталі та відтіснили протестувальників до Майдану Незалежності (Календар Майдану. 8 грудня 2013).

Після невдалого штурму силовиками барикад мітингувальників у центрі Києва в ніч на 11 грудня 2013 р. та неефективних спроб проведення у столиці масштабного мітингу на протигагу Євромайдану режим В. Януковича домігся ухвалення 16 січня 2014 р. у стінах Верховної Ради України (з порушенням установленної процедури голосування) 10 законів, спрямованих на звуження конституційних прав і свобод громадян. Прийняття «законів про диктатуру» призвело до запеклого силового протистояння мітингувальників з міліцією та внутрішніми військами (Хоменко, 2014).

19 січня 2014 р. радикально налаштована група з «Правого сектора» зробила спробу штурму кордону охорони до урядового кварталу з боку вулиці Грушевського і, отже, мирна акція переросла в жорстоке протиборство учасників «Євромайдану» з силовиками.

Під час протистоянь поблизу стадіону «Динамо» на вулиці Грушевського 22 січня 2014 р. з'явилися перші жертви. З вогнепальної зброї були вбиті учасники «Євромайдану» вірменин за походженням Сергій Нігоян та білорус Михайло Жизневський. Поранений цього дня 45-річний уродженець Львівщини Роман Сенік помер 25 січня 2014 р. у лікарні. Також 22 січня у лісі під Києвом було виявлено тіло львів'янина Юрія Вербицького зі слідами тортур – активіста Майдану

викрали невідомі з лікарні напередодні. 28 січня 2014 р. від численних травм, яких зазнав 22 січня, помер ще один учасник Майдану – киянин Олександр Бадера (Герої Небесної Сотні... , 2021).

Поступово протести вийшли за межі Києва та охопили всю територію України. Мітинги на підтримку «Євромайдану» проходили майже в усіх куточках України. Найбільш драматичним етапом «Революції гідності» стали події у Києві 18–20 лютого 2014 р., під час яких загинули близько сотні протестувальників («Небесна сотня») і декілька сотень були травмовані (107 Героїв Небесної Сотні ...).

На тлі глибокої політичної кризи Президент В. Янукович вступив у прямі перемовини з опозицією, результатом чого стало підписання угоди щодо врегулювання кризи в Україні, яка передбачала відновлення дії Конституції України в редакції 2004 р.; формування нового коаліційного уряду; проведення до вересня 2014 р. конституційної реформи, а до грудня 2014 р. – позачергових президентських виборів.

Рішення Верховної Ради України про відновлення легітимного конституційного ладу (в редакції від 8 грудня 2004 р.) увечері 21 лютого 2014 р. активно обговорювали на Майдані. Один із сотників «Самооборони Майдану» Володимир Парасюк у своїй промові висунув ультиматум (підтриманий Майданом): В. Янукович має добровільно скласти президентські повноваження до 10 години 22 лютого 2014 р. Тим часом, у ніч з 21 на 22 лютого В. Янукович утік з Києва (Задорожній, 2014: с. 44–47).

22 лютого 2014 р. Верховна Рада України 328-ма голосами народних депутатів ухвалила постанову про усунення В. Януковича з посади Президента України, аргументуючи таке рішення самоусуненням глави держави від виконання обов'язків та призначила позачергові президентські вибори на 25 травня 2014 р. Наступного дня постановою Парламенту обов'язки президента були покладені на обраного того ж дня Головою Верховної Ради України Олександра Турчинова (Верховна Рада обрала спікера, 2014).

Загалом, ключовими наслідками перемоги Революції Гідності став вихід України із зони впливу Росії в економічній та політичній сферах, та відносне зменшення залежності від Росії в культурній сфері:

- В економічній сфері відбулося істотне зменшення залежності від критичного для економіки України імпорту з Росії енергоносіїв. Цьому сприяли два чинники: збільшення експорту енергоносіїв із Європи і зменшення внутрішнього

енергоспоживання через війну на сході України та російську інтервенцію до Криму. Також зменшення залежності відбулось через розрив торгових відносин із Росією: внаслідок введення проти Росії міжнародних санкцій через її агресію проти України та торговельних війн РФ проти України («Сирна війна», «Шоколадна війна», знищення санкційних продуктів тощо).

- У політичній сфері зменшення залежності було досягнуте як внаслідок наявності військового протистояння між Україною і Росією, так і через очищення політичної системи України від проросійських сил у результаті проведених в Україні виборів Президента, парламентських та місцевих виборів, які дали змогу потрапити в політику новим людям, які під час Майдану були його активними учасниками, в тому числі волонтерами.

- У військово-політичній сфері було скасовано позаблоковий статус України, що ознаменувало вихід України з буферної зони між Західним світом і Росією, та розпочато масштабну реформу Збройних сил України згідно із стандартами НАТО.

- У культурній сфері зменшення залежності від РФ відбулось внаслідок обмеження на концертну діяльність в Україні для акторів, які публічно підтримали агресивну політику Путіна, та заборону трансляції частини російської теле-, та кінопродукції, яка пропагує або прославляє російські силові структури та імперську політику. Тим не менше, частка російської та російськомовної телепродукції в українському медійному просторі станом на лютий 2022 р. все ще залишалася непропорційно високою.

Кремль не полишив намагань повернути Україну до сфери свого впливу, розпочавши фактично війну, окупувавши невдовзі після Революції Гідності Крим і частини Донецької та Луганської областей. Утім на оборону цінностей, які відстоював Майдан, постали воїни, що і сьогодні, в умовах розгортання повномасштабного російського вторгнення до України, яке розпочалося 24 лютого 2022 р., боронять нашу незалежність і територіальну цілісність від російського агресора. І, безсумнівно, точно переможуть, забезпечивши Україні європейський шлях, який вона виборюю впродовж останніх 30-ти років за допомогою творців змін. Їх було за останні десятиліття чимало, і точно зараз стало ще більше. А, отже, є перспективи, а разом з ними – і майбутнє.

Висновки. Отже, впродовж тридцятилітньої історії відновленої Української Держави відбулися три революції, які чітко засвідчили тверде відстою-

вання українською нацією демократичних цінностей та європейський вектор розвитку. Так, Революція на граніті заклала основи для формування українського громадянського суспільства та вивела у публічний простір майбутніх лідерів революційного супротиву, які відтак почали суттєво впливати на перебіг політичного розвитку України. Помаранчева революція продемонструвала, що закладені у попередній революції основи громадянського суспільства дуже впевнено відстоюють свій політичний вибір. Натомість Революція Гідності засвідчила боротьбу українським суспільством за європейський вектор розвитку країни. Водночас відбувся відхід із зони впливу Російської Федерації в економічній та політичній сферах.

Однак Кремль не полишив намагань повернути Україну до сфери свого впливу, розпочавши фактично війну, окупувавши невдовзі після Революції Гідності Крим і частини Донецької та Луганської областей. Утім на оборону цінностей, які відстоював Майдан, постали воїни, що і сьогодні, в умовах розгортання повномасштабного російського вторгнення до України, яке розпочалося 24 лютого 2022 р., боронять нашу незалежність і територіальну цілісність від російського агресора. І, безсумнівно, точно переможуть, забезпечивши Україні європейський шлях, який вона виборюю впродовж останніх 30-ти років за допомогою творців змін. Їх було за останні десятиліття чимало, і точно зараз стало ще більше. А, отже, є перспективи, а разом з ними – і майбутнє.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- 10 днів, які змінили Україну: 21 листопада 2013. *BBC-news*. 2014. 21 листопада. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/11/141120_10_days_in_november_2013_21_az (дата звернення: 17.02.2022).
- 107 Героїв Небесної Сотні. *Небесна сотня*. URL: <https://nebesnasotnya.com/> (дата звернення: 17.02.2022).
- Або...або. *Експрес*. 2004. № 181 (2198). 23–24 листопада. С. 1.
- Артимишин П. Помаранчева революція в Україні та Росія (до питання наявності російського чинника під час українських президентських виборів 2004 року). *3 історії західноукраїнських земель* / [гол. редколегії Микола Литвин]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2016–2017. Вип. 12–13. С. 179–200.
- Балюк Н. На вірус сепаратизму у нас стійкий імунітет. *Високий замок*. 2004. № 222 (2902). 2–8 грудня. С. 3.
- Балюк Н. Шантаж чи передумова надзвичайного стану? *Високий замок*. 2004. № 219 (2899). 29 листопада. С. 1.
- Ісаєв В. Як ділять Україну? *Експрес*. 2004. № 189 (2210). 9–16 грудня. С. 7.
- Біографія Олега Тягнибока. *Всеукраїнське об'єднання «Свобода»*. URL: <https://tiahnybok.info/about/biography/> (дата звернення: 17.02.2022).
- Васютин Н., Філатов А. Донбас разозлился. *Сегодня*. 2004. № 271 (1915). 29 листопада. С. 4.;
- Надрага В. Не «зуб за зуб», а третій закон Ньютона. *Еженедельник “2000”*. 2004. № 49 (247). 3–9 грудня. С. А4.
- Верховна Рада обрала спікера. *Українська правда*. 2014. 22 лютого. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/02/22/7015677/> (дата звернення: 17.02.2022).
- Рада скинула Януковича. *Українська правда*. 2014. 22 лютого. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/02/22/7015777/> (дата звернення: 17.02.2022).
- Верховний Суд поставив крапку. *Голос України*. 2004. № 231 (3481). 7 грудня. С. 2.
- Окрема ухвала Верховного Суду України від 3 грудня 2004 року щодо другого туру виборів Президента України. URL: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)3454B7EA09778744C2257B4E0039DCA2](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)3454B7EA09778744C2257B4E0039DCA2) (дата звернення: 17.02.2022).
- Войналович В. «Галицький проект» релігійного відродження в Україні 1970 – 1980 років. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2017. Вип. 1. С. 72–103.
- Гальчинський А. *Помаранчева революція і нова влада*: монографія. Київ: Либідь, 2005. 368 с.
- Грицик Ю. Остання битва. *Експрес*. 2004. № 174 (2186). 11–18 листопада. С. 4.
- Пукіш-Юнко І. Ющенко переміг *Високий замок*. 2004. № 207 (2887). 11–17 листопада. С. 1-3.
- Герої Небесної Сотні... Хто вони? *Армія-інформ*. 2021. 20 лютого. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/02/20/geroyi-nebesnoyi-sotni-hto-vony/> (дата звернення: 17.02.2022).
- Доній Олександр Сергійович. *Офіційна Україна сьогодні (інтернет-довідник)*. URL: <http://dovidka.com.ua/user/?code=92646> (дата звернення: 17.02.2022).
- Євромайдан переростає у Єврореволюцію? *Радіо Свобода*. 2013. 3 грудня. URL: <https://web.archive.org/web/20131202230225/http://www.radiosvoboda.org/content/article/25178760.html> (дата звернення: 17.02.2022).
- Зінченко про Порошенка і любих друзів 2005. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=MUKZsJ9SbAE> (дата звернення: 17.02.2022).
- Задорожній О. *Українська Революція гідності, агресія РФ і міжнародне право*. Київ: К. І. С., 2014. 1016 с.
- Календар Майдану. 8 грудня 2013. *Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні – Музей Революції Гідності*. URL: <https://www.maidanmuseum.org/uk/node/1277> (дата звернення: 17.02.2022).
- Кириленко В'ячеслав Анатолійович. *Офіційна Україна сьогодні (інтернет-довідник)*. URL: <http://dovidka.com.ua/user/?code=42928> (дата звернення: 17.02.2022).
- Корчинский А. Генпрокурор поручил СБУ вмешаться в политический кризис. *Сегодня*. 2004. № 273 (1917). 1 декабря. С. 3.

27. Костюк Т. О. Помаранчева революція: історична зумовленість та історична невизначеність. Київ: ДП “Видавничий дім “Персонал””, 2011. С. 6.
28. Кульчицький С. *Українська революція 2004 р.* Київ: Генеза, 2005. 368 с.
29. Литвин В. М. Україна – 2004. Події. Документи. Факти.: у 3 т. Київ: Видавництво ТзОВ “3 Медіа”, 2005. Т. 1. 388 с.
30. Литвин В. М. Україна – 2004. Події. Документи. Факти.: у 3 т. Київ: Видавництво ТзОВ «3 Медіа», 2005. Т. 3. 416 с.
31. Литвин В. М. «Про запобігання проявам сепаратизму в Україні, які загрожують суверенітету й територіальній цілісності держави». З виступу Голови Верховної Ради України В. М. Литвина 30 листопада 2004 року. *Голос України*. 2004. № 227 (3477). 1 грудня. С. 1–2.
32. Місюра О. Сьогодні – 10 років від дня створення Коаліції учасників Помаранчевої революції. *Korrespondent.net*. 2014. 30 грудня. URL: <https://web.archive.org/web/20150204121150/http://blogs.korrespondent.net/blog/politics/3462480/> (дата звернення: 17.02.2022).
33. Панасюк Б. *Помаранчева революція в променах національної ідеї: історико-художній нарис*. Київ: КНЕУ, 2006. 176 с.
34. «Першою ознакою приходу змін буде, коли нам стане дійсно важко жити». *Gazeta.ua*. 2010. 24 вересня. URL: <https://gazeta.ua/articles/comments-newspaper/pershoyu-oznakoju-prihodu-zmin-bude-koli-nam-stane-dijsno-vazhko-zhiti/355045?mobile=false> (дата звернення: 17.02.2022).
35. Петренко Л. Маркіян Іващишин: голодування – це не авантюра, це радше – романтизм. *Zaxid.net*. 2010. 15 жовтня. URL: https://zaxid.net/markiyan_ivashishin_goloduvannya_tse_ne_avantjura_tse_radshe_romantizm_n113576 (дата звернення: 17.02.2022).
36. Підкова І. Парламентська опозиція в процесах суверенізації Української РСР: Народна рада і Всесоюзний референдум 1991. *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2014. Вип. 11–12. С. 107–114.
37. Плохий С. *Остання імперія. Занепад і крах Радянського Союзу*. Харків: КСД, 2019. 512 с.
38. Попович З. Співіснування ринкових, планових і адміністративних механізмів господарювання в економічній системі СРСР. *Спільне. Commons*. 2016. 12 квітня. URL: <https://commons.com.ua/uk/spivisnuvannya-rinkovih-planovih-i-administrativnih-mehanizmv-gospodaryuvannya-v-ekonomichnij-sistemi-srst/> (дата звернення: 17.02.2022).
39. Постанова Верховної Ради Української РСР “Про розгляд вимог студентів, які проводять голодування в м. Києві з 2 жовтня 1990 року”. *Верховна Рада України*. 1990. 17 жовтня. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=402-12#Text> (дата звернення: 17.02.2022).
40. Революція на граніті. *Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні – Музей Революції Гідності*. URL: <https://www.maidanmuseum.org/uk/storinka/revolyuciya-na-graniti> (дата звернення: 17.02.2022).
41. Революція на граніті: Ми були циніками, які загинули б заради ідеї, – Михайло Свистович. *МАЙДАН*. 2015. 3 жовтня. URL: <https://maidan.org.ua/2015/10/revolyutsiya-na-hraniti-my-buly-tsynikamy-yaki-zahynuly-b-zarady-ideji-myhajlo-svistovych/> (дата звернення: 17.02.2022).
42. «Революція на граніті»: 30 років тому студенти розпочали протест на Майдані. *Донецька обласна державна адміністрація*. 2020. 2 жовтня. URL: <https://dn.gov.ua/news/revolyuciya-na-graniti-30-rokiv-tomu-studenti-rozpochali-protest-na-majdani> (дата звернення: 17.02.2022).
43. Результат виборів першого туру. *Радіо Свобода*. 2004. 10 листопада. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/922650.html> (дата звернення: 17.02.2022).
44. Результати Національного екзит-полу’2004: станом на 23.30 (оброблено 100 % анкет) Віктор Ющенко – 54 %, Віктор Янукович – 43 %. Проти обох – 3%. *Радіо Свобода*. 2004. 26 листопада. URL: <http://www.radiosvoboda.org/a/923422.html>
45. Рішення Виконавчого комітету Київської міської Ради народних депутатів № 524 від 26.08.1991 р. «Про перейменування площі Жовтневої революції та станції метро «Площа Жовтневої революції». *Державний архів міста Києва*. URL: <https://archive.kyivcity.gov.ua/index.php/hromadianam/vystavky/354-do-richnytsi-nezalezhnosti-ukrainy> (дата звернення: 17.02.2022).
46. Салюк А. «Розраховували ми виключно на власні сили». *Збруч*. 2015. 5 жовтня. URL: <https://zbruc.eu/node/42191> (дата звернення: 17.02.2022).
47. Семків В. Великий жовтень по-українськи. *Україна молода*. 2010. 1 жовтня. URL: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/1749/180/61913/> (дата звернення: 17.02.2022).
48. Сич О. М. *Сучасний український націоналізм: політологічні аспекти трансформації парадигми*. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук за спеціальністю 23.00.01 – теорія та історія політичної науки / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, НАН України, Київ, 2019. 457 с.
49. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 23 листопада 2004 р. URL: <http://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/1817.html> (дата звернення: 17.02.2022).
50. Стенограма Всеукраїнського съезда депутатів Верховної Ради АР Крим, місних советов всех урвней. *CityNews*. 2004. 28 ноября. URL: <http://www.citynews.net.ua/stenograma.html> (дата звернення: 17.02.2022).
51. Студентська революція на граніті: альбом / авт. та упоряд. О. Доній. Київ: Смолоскип, Тріумф, 1995. 129 с.
52. У Львові поховали одного з провідників «Революції на граніті». *Українські національні новини*. 2019. 24 травня. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1802493-u-lvovi-pokhovali-odnogo-z-providnikiv-revoljutsiyi-na-graniti> (дата звернення: 17.02.2022).

53. Удод О.А. Мороз Олександр Олександрович. *Енциклопедія історії України*. Т. 7: Мі-О / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во "Наукова думка", 2010. С. 72–73.
54. Украина: возбуждено уголовное дело по факту заявлений о необходимости отделения регионов. *РИА "Новости"*. 2004. 30 ноября. URL: <http://www.webcitation.org/6JE0Z1peb> (дата звернення: 17.02.2022).
55. Фаріон І. Ющенко вимагає покарати сепаратистів. *Високий замок*. 2004. № 219 (2899). 29 листопада. С. 3.
56. Харьков – столица Юго-Восточной федеративной республики. *NewsInfo*. 2004. 28 ноября. URL: <http://www.newsinfo.ru/articles/2004-11-28/item/526072/> (дата звернення: 17.02.2022).
57. Хоменко С. «Ручні» закони: путч чи запорука благополуччя? *BBC-news*. 2014. 16 січня. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/01/140116_parliament_thursday_sx (дата звернення: 17.02.2022).
58. Як починалася студентська "Революція на граніті"? *Galinfo*. 2019. 3 жовтня. URL: https://galinfo.com.ua/news/yak_pochynalasya_studentska_revolutsiya_na_graniti_327553.html (дата звернення: 17.02.2022).
59. Як починалася студентська «Революція на граніті»? *ВІНП*. 2019. 2 жовтня. URL: <https://uin.gov.ua/pres-centr/povnyu/yak-pochynalasya-studentska-revoluciya-na-graniti> (дата звернення: 17.02.2022).
60. Boeckh K., Vökl E. *Ukraine: Von der Roten zur Orangenen Revolution*. Regensburg: Verlag Friedrich Pustet; München: Südosteuropa-Gesellschaft, 2007. pp. 242–243.
61. Krushelnysky A. *An Orange Revolution: A Personal Journey Through Ukrainian History*. London: Harvill Secker, 2006. 370 p.
62. Harrison M., Plan Kim B. Y. *Siphoning and Corruption in the Soviet Command Economy*. Warwick: Warwick Economic Research Papers, 2001. № 606. 20 p.

REFERENCES

1. 10 dniv, yaki zminyly Ukrainu: 21 lystopada 2013. [10 days that changed Ukraine: November 21, 2013]. *BBC-news*. 2014. 21 lystopada. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/11/141120_10_days_in_november_2013_21_az (last accessed 17.02.2022). [in Ukrainian].
2. 107 Heroiv Nebesnoi Sotni. [107 Heroes of the Heavenly Hundred]. *Nebesna sotnia*. URL: <https://nebesnasotnya.com/> (last accessed 17.02.2022). [in Ukrainian].
3. Abo...abo. [Either... or]. *Ekspres*. 2004. № 181 (2198). 23–24 lystopada. S. 1. [in Ukrainian].
4. Artymyshyn P. Pomarancheva revoliutsiia v Ukraini ta Rosiia (do pytannia naiavnosti rosiiskoho chynnyka pid chas ukrainskykh prezydentskykh vyboriv 2004 roku) [The Orange Revolution in Ukraine and Russia (on the question of the presence of the Russian factor in the 2004 Ukrainian presidential election)]. *Z istorii zakhidnoukrainskykh zemel / [hol. redkolehii Mykola Lytvyn]*; *Natsionalna akademiia nauk Ukrainy, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha*. Lviv, 2016–2017. Vyp. 12–13. S. 179–200. [in Ukrainian].
5. Baliuk N. Na virus separatyzmu u nas stiiki imunitet [We have a strong immunity to the separatism virus]. *Vysoky zamok*. 2004. № 222 (2902). 2–8 hrudnia. S. 3. [in Ukrainian].
6. Baliuk N. Shantazh chy peredumova nadzvychainoho stanu? [Blackmail or a precondition for a state of emergency?]. *Vysoky zamok*. 2004. № 219 (2899). 29 lystopada. S. 1. [in Ukrainian].
7. Isaiev V. Yak diliat Ukrainu? [How is Ukraine divided]. *Ekspres*. 2004. № 189 (2210). 9–16 hrudnia. S. 7. [in Ukrainian].
8. Biografii Oleha Tiahnyboka [Biography of Oleg Tyagnybok]. *Vseukrainske obiednannia «Svoboda»*. URL: <https://tiahnybok.info/about/biography/> (last accessed 17.02.2022). [in Ukrainian].
9. Vasiutyn N., Filatov A. Donbass razozlylsia [Donbass was angry]. *Sehodnia*. 2004. № 271 (1915). 29 noiabria. S. 4. [in Ukrainian].
10. Nadraha V. Ne «zub za zub», a tretiy zakon Niutona [Not «tooth for tooth», but Newton's third law]. *Ezhenedelnyk «2000»*. 2004. № 49 (247). 3–9 dekabria. S. A4. [in Ukrainian].
11. Verkhovna Rada obrala spikera [The Verkhovna Rada elected a speaker]. *Ukrainska pravda*. 2014. 22 liutoho. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/02/22/7015677/> (last accessed 17.02.2022). [in Ukrainian].
12. Rada skynula Yanukovycha [Rada overthrew Yanukovich]. *Ukrainska pravda*. 2014. 22 liutoho. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/02/22/7015777/> (last accessed 17.02.2022). [in Ukrainian].
13. Verkhovnyi Sud postaviv krapku [The Supreme Court put an end to this]. *Holos Ukrainy*. 2004. № 231 (3481). 7 hrudnia. S. 2.
14. Okrema ukhvala Verkhovnoho Sudu Ukrainy vid 3 hrudnia 2004 roku shchodo drugoho turu vyboriv Prezydenta Ukrainy [Separate ruling of the Supreme Court of Ukraine of 3 December 2004 on the second round of the election of the President of Ukraine]. URL: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/3454B7EA09778744C2257B4E0039DCA2](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/3454B7EA09778744C2257B4E0039DCA2) (last accessed 17.02.2022). [in Ukrainian].
15. Voinalovych V. «Halyskyi proekt» relihiinoho vidrozhennia v Ukraini 1970-1980 rokiv [«Galician project» of religious revival in Ukraine in 1970-1980]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*. 2017. Vyp. 1. S. 72–103. [in Ukrainian].
16. Halchynskyi A. Pomarancheva revoliutsiia i nova vlada [The Orange Revolution and the new government]. *Kyiv: Lybid*, 2005. 368 s. [in Ukrainian].
17. Hrytsyk Yu. Ostannia bytva [The last battle]. *Ekspres*. 2004. № 174 (2186). 11–18 lystopada. S. 4. [in Ukrainian].
18. Pukish-Yunko I. Yushchenko peremih [Yushchenko won]. *Vysoky zamok*. 2004. № 207 (2887). 11–17 lystopada. S. 1-3. [in Ukrainian].
19. Heroi Nebesnoi Sotni... Khhto vony? [Heroes of the Heavenly Hundred... Who are they?]. *Armiia-inform*. 2021. 20 liutoho. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/02/20/geroyi-nebesnoyi-sotni-hto-vony/> (last accessed 17.02.2022). [in Ukrainian].

20. Donii Oleksandr Serhiiiovych [Donii Oleksandr Serhiiiovych]. Ofitsiina Ukraina sohodni (internet-dovidnyk). URL: <http://dovidka.com.ua/user/?code=92646> (last accessed 17.02.2022). [in Ukrainian].
21. Ievromaidan pererostaie u Yevrorevoliutsiiu? [Euromaidan grows into a Eurorevolution?]. Radio Svoboda. 2013. 3 hrudnia. URL: <https://web.archive.org/web/20131202230225/http://www.radiosvoboda.org/content/article/25178760.html> (last accessed 17.02.2022). [in Ukrainian].
22. Zinchenko pro Poroshenka i liubykh друзiv 2005 [Zinchenko about Poroshenko and dear friends 2005]. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=MUKZsJ9SBaE> (last accessed 17.02.2022). [in Ukrainian].
23. Zadorozhnyi O. Ukrainska Revoliutsiia hidnosti, ahresiia RF i mizhnarodne pravo [Ukrainian Revolution of Dignity, Russian aggression and international law]. Kyiv: K. I. S., 2014. 1016 s. [in Ukrainian].
24. Kalendar Maidanu. 8 hrudnia 2013. Natsionalnyi memorialnyi kompleks Heroiv Nebesnoi Sotni – Muzei Revoliutsii Hidnosti [Maidan Calendar. December 8, 2013. National Memorial Complex of Heroes of the Heavenly Hundred - Museum of the Revolution of Dignity]. URL: <https://www.maidanmuseum.org/uk/node/1277> (last accessed 17.02.2022). [in Ukrainian].
25. Kyrylenko Viacheslav Anatoliiiovych [Kyrylenko Viacheslav Anatoliiiovych]. Ofitsiina Ukraina sohodni (internet-dovidnyk). URL: <http://dovidka.com.ua/user/?code=42928> (last accessed 17.02.2022). [in Ukrainian].
26. Korchynskiyi A. Henprokuror poruchyl SBU vmeshatsia v polytycheskyi kryzys [The General Prosecutor instructed the Security Service of Ukraine to intervene in the political crisis]. Shehodka. 2004. № 273 (1917). 1 dekabria. S. 3. [in Ukrainian].
27. Kostyuk T. O. Pomarancheva revoliutsiia: istorychna zumovlenist ta istorychna nevyznachenist [The Orange Revolution: Historical Conditionality and Historical Uncertainty]. Kyiv: DP “Vydavnychiy dim “Personal””, 2011. S. 6. [in Ukrainian].
28. Kulchitskyi S. Ukrainska revoliutsiia 2004 r. [Ukrainian Revolution of 2004]. Kyiv: Heneza, 2005. 368 s. [in Ukrainian].
29. Lytvyn V. M. Ukraina – 2004. Podii. Dokumenty. Fakty [Ukraine – 2004. Events. Documents. Facts]: u 3 t. Kyiv: Vydavnytstvo TzOV “3 Media”, 2005. T. 1. 388 s. [in Ukrainian].
30. Lytvyn V. M. Ukraina – 2004. Podii. Dokumenty. Fakty [Ukraine – 2004. Events. Documents. Facts]: u 3 t. Kyiv: Vydavnytstvo TzOV «3 Media», 2005. T. 3. 416 s. [in Ukrainian].
31. Lytvyn V. M. «Pro zapobihannia proiavam separatyizmu v Ukraini, yaki zahrozhuut suverenitetu y terytorialnii tsilisnosti derzhavy». Z vystupu Holovy Verkhovnoi Rady Ukrainy V. M. Lytvyna 30 lystopada 2004 roku [«Pro zapobihannia proiavam separatyizmu v Ukraini, yaki zahrozhuut suverenitetu y terytorialnii tsilisnosti derzhavy». From the speech of the Chairman of The Verkhovna Rada of Ukraine V. M. Lytvyn on November 30, 2004]. Holos Ukrainy. 2004. № 227 (3477). 1 hrudnia. S. 1–2. [in Ukrainian].
32. Misiura O. Sohodni – 10 rokiv vid dnia stvorennia Koalitsii uchasyukiv Pomaranchevoi revoliutsii [Today is the 10th anniversary of the Orange Revolution Coalition]. Korrespondent.net. 2014. 30 hrudnia. URL: <https://web.archive.org/web/20150204121150/http://blogs.korrespondent.net/blog/politics/3462480/> (last accessed 17.02.2022). [in Ukrainian].
33. Panasiuk B. Pomarancheva revoliutsiia v promeniakh natsionalnoi idei: istoryko-khudozhnii narys [The Orange Revolution in the Rays of National Ideas: A Historical and Artistic Essay]. Kyiv: KNEU, 2006. 176 s. [in Ukrainian].
34. «Pershoiu oznakoiu prykhodu zmin bude, koly nam stane diisno vazhko zhyty» [“The first sign of change will be when it becomes really difficult for us to live”]. Gazeta.ua. 2010. 24 veresnia. URL: https://gazeta.ua/articles/comments-newspaper/_pershoiu-oznakoyu-prihodu-zmin-bude-koli-nam-stane-diisno-vazhko-zhiti/355045?mobile=false (last accessed 17.02.2022). [in Ukrainian].
35. Petrenko L. Markiian Ivashchyshyn: holoduvannia – tse ne avantiura, tse radshe – romantyzm [Markiian Ivashchyshyn: refrigeration is not an adventure, it is rather romanticism]. Zaxid.net. 2010. 15 zhovtnia. URL: https://zaxid.net/markiian_ivashchishyn_goloduvannya_tse_ne_avantiura_tse_radshe_romantizm_n1113576 (last accessed 17.02.2022). [in Ukrainian].
36. Pidkova I. Parlamentska opozyttsiia v protsesakh suverenizatsii Ukrainskoi RSR: Narodna rada i Vsesoiuznyi referendum 1991 [The Parliamentary Opposition on the Way to Ukrainian SSR Sovereignty: Narodna Rada and Soviet Union Referendum in 1991]. Istorychni studii Shkhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. 2014. Vyp. 11–12. S. 107–114. [in Ukrainian].
37. Plokhii S. Ostannia imperiia. Zaneпад i krakh Radianskoho Soiuzu [The Last Empire: The Final Days of the Soviet Union]. Kharkiv: KSD, 2019. 512 s. [in Ukrainian].
38. Popovych Z. Spivisnuvannia rynkovykh, planovykh i administratyvnykh mekhanizmiv hospodariuvannia v ekonomichnii systemi SRSR [Coexistence of market, planning and administrative mechanisms of management in the economic system of the USSR]. Spilne. Commons. 2016. 12 kvitnia. URL: <https://commons.com.ua/uk/spivisnuvannya-rinkovih-planovih-i-administrativnih-mekhanizmiv-gospodaryuvannya-v-ekonomichnij-sistemi-srsr/> (last accessed 17.02.2022). [in Ukrainian].
39. Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainskoi RSR “Pro rozghliad vymoh studentiv, yaki provodiat holoduvannia v m. Kyievi z 2 zhovtnia 1990 roku” [Resolution of the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR “On Consideration of All Students Who Have Conducted Refrigeration in Kyiv since October 2, 1990”]. Verkhovna Rada Ukrainy. 1990. 17 zhovtnia. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=402-12#Text> (last accessed 17.02.2022). [in Ukrainian].
40. Revoliutsiia na hraniti. Natsionalnyi memorialnyi kompleks Heroiv Nebesnoi Sotni – Muzei Revoliutsii Hidnosti [The Revolution on Granite. National Memorial Complex of the Heroes of the Heavenly Hundred – Museum of the Revolution of Dignity]. URL: <https://www.maidanmuseum.org/uk/storinka/revolyuciya-na-graniti> (last accessed 17.02.2022). [in Ukrainian].

41. Revoliutsiia na hraniti: My byly tsynikamy, yaki zahynuly b zarady idei, – Mykhailo Svystovych [The Revolution on Granite: We were cynics who would defend for the sake of the idea, - Mikhail Svystovich]. MAIDAN. 2015. 3 zhovtnia. URL: <https://maidan.org.ua/2015/10/revolyutsiya-na-hraniti-my-buly-tsynikamy-yaki-zahynuly-b-zarady-ideji-myhajlo-svystovych/> (last accessed 17.02.2022). [in Ukrainian].
42. «Revoliutsiia na hraniti»: 30 rokiv tomu studenty rozpochaly protest na Maidani [“The Revolution on Granite”: 30 years ago, students began a protest on the Maidan]. Donetska oblasna derzhavna administratsiia. 2020. 2 zhovtnia. URL: <https://dn.gov.ua/news/revolyuciya-na-graniti-30-rokiv-tomu-studenti-rozpochali-protest-na-majdani> (last accessed 17.02.2022). [in Ukrainian].
43. Rezultat vyboriv pershoho turu [The result of the first round elections]. Radio Svoboda. 2004. 10 lystopada. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/922650.html> (last accessed 17.02.2022). [in Ukrainian].
44. Rezultaty Natsionalnoho ekzyt-polu2004: stanom na 23.30 (obrobleno 100 % anket) Viktor Yushchenko – 54 %, Viktor Yanukovych – 43 %. Proty obokh – 3% [Results of the National Exit Poll 2004: as of 11.30 pm (100% of the questionnaires were processed) Viktor Yushchenko – 54 %, Viktor Yanukovych – 43 %. Against both – 3 %]. Radio Svoboda. 2004. 26 lystopada. URL: <http://www.radiosvoboda.org/a/923422.html> (last accessed 17.02.2022). [in Ukrainian].
45. Rishennia Vykonavchoho komitetu Kyivskoi miskoi Rady narodnykh deputativ № 524 vid 26.08.1991 r. «Pro pereimenuvannia ploshchi Zhovtnevoi revoliutsii ta stantsii metro «Ploshcha Zhovtnevoi revoliutsii» [Decision of the Executive Committee of the Kyiv City Council of People's Deputies № 524 of 26 August 1991 on the renaming of the October Revolution Square and the metro station «October Revolution Square»]. Derzhavnyi arkhiv mista Kyieva. URL: <https://archive.kyivcity.gov.ua/index.php/hromadianam/vystavky/354-do-richnytsi-nezalezhnosti-ukrainy> (last accessed 17.02.2022). [in Ukrainian].
46. Saliuk A. «Rozrakhovuvaly my vykliuchno na vlasni syly» [«We relied solely on our own strength»]. Zbruch. 2015. 5 zhovtnia. URL: <https://zbruc.eu/node/42191> (last accessed 17.02.2022). [in Ukrainian].
47. Semkiv V. Velykyi zhovten po-ukrainsky [Great October in Ukrainian]. Ukraina moloda. 2010. 1 zhovtnia. URL: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/1749/180/61913/> (last accessed 17.02.2022). [in Ukrainian].
48. Sych O. M. Suchasnyi ukrainskyi natsionalizm: politolohichni aspekty transformatsii paradyhmy [Contemporary Ukrainian nationalism: political science aspects of paradigm transformation]. Dysertatsiia na zdobuttia naukovoho stupenia doktora politychnykh nauk za spetsialnistiu 23.00.01 – teoriia ta istoriia politychnoi nauky / Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa, NAN Ukrainy, Kyiv, 2019. 457 s. [in Ukrainian].
49. Stenohrama plenarnoho zasidannia Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 23 lystopada 2004 r. [Transcript of the Plenary Session of the Verkhovna Rada of Ukraine of November 23, 2004] URL: <http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/1817.html> (last accessed 17.02.2022). [in Ukrainian].
50. Stenogramma Vseukrainskogo s'ezda deputatov Verhovnoj Rady AR Krym, mestnyh sovetov vseh urovnej [Transcript of the All-Ukrainian Congress of Deputies of the Verkhovna Rada of the Autonomous Republic of Crimea, local councils of all levels]. CityNews. 2004. 28 nojabrja. URL: <http://www.citynews.net.ua/stenograma.html> [in Russian].
51. Studentska revoliutsiia na hraniti: albom [Student Revolution on Granite: album] / avt. ta uporiad. O. Donii. Kyiv: Smoloskyp, Triumf, 1995. 129 s. [in Ukrainian].
52. U Lvovi pokhovaly odnogo z providnykiv «Revoliutsii na hraniti». [One of the leaders of the “Revolution on Granite” was buried in Lviv]. Ukrainski natsionalni novyny. 2019. 24 travnia. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1802493-u-lvovi-pokhovali-odnogo-z-providnykiv-revolyutsiyyi-na-graniti> (last accessed 17.02.2022). [in Ukrainian].
53. Udod O.A. Moroz Oleksandr Oleksandrovych [Moroz Oleksandr Oleksandrovych]. Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 7: Mi-O / redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv: V-vo “Naukova dumka”, 2010. S. 72–73. [in Ukrainian].
54. Ukraina: vozbuzhdeno ugovnoe delo po faktu zajavlenij o neobhodimosti otdelenija regionov [Ukraine: A criminal case has been opened on allegations of the need to separate the regions]. RIA “Novosti”. 2004. 30 nojabrja. URL: <http://www.webcitation.org/6JE0Z1peb> (last accessed 17.02.2022). [in Russian].
55. Farion I. Yushchenko vymahaie pokaraty separatyv [Yushchenko demands punishment of separatists]. Vysoky zamok. 2004. № 219 (2899). 29 lystopada. S. 3. [in Ukrainian].
56. Har'kov – stolica Jugo-Vostochnoj federativnoj respubliki [Kharkiv is the capital of the South-Eastern Federal Republic]. NewsInfo. 2004. 28 nojabrja. URL: <http://www.newsinfo.ru/articles/2004-11-28/item/526072/> (last accessed 17.02.2022). [in Russian].
57. Khomenko S. «Ruchni» zakony: putch chy zaporuka blahopoluchchia? [“Manual” laws: a coup or a guarantee of prosperity?]. BBC-news. 2014. 16 sichnia. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/01/140116_parliament_thursday_sx (last accessed 17.02.2022). [in Ukrainian].
58. Iak pochynalasia studentska "Revoliutsiia na hraniti"? [How did the student Revolution on Granite begin?]. Galinfo. 2019. 3 zhovtnia. URL: https://galinfo.com.ua/news/yak_pochynalasya_studentska_revolyutsiya_na_graniti_327553.html (last accessed 17.02.2022). [in Ukrainian].
59. Iak pochynalasia studentska «Revoliutsiia na hraniti»? [How did the student Revolution on Granite begin?]. UINP. 2019. 2 zhovtnia. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/yak-pochynalasya-studentska-revolyuciya-na-graniti> (last accessed 17.02.2022). [in Ukrainian].
60. Boeckh K., Völkl E. Ukraine: Von der Roten zur Orangenen Revolution [Ukraine: From the Red to the Orange Revolution]. Regensburg: Verlag Friedrich Pustet; München: Südosteuropa-Gesellschaft, 2007. Pp. 242–243. [in German].
61. Krushelnnycky A. An Orange Revolution: A Personal Journey Through Ukrainian History. London: Harvill Secker, 2006. 370 p.
62. Harrison M., Plan Kim B. Y. Siphoning and Corruption in the Soviet Command Economy. Warwick: Warwick Economic Research Papers, 2001. № 606. 20 p.